

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Tanınmış şərqşünas alim,
Əsmətxanım Məmmədovanın
85 illik yubileyinə həsr olunmuş

**YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ XALQLARININ
ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ
ORTAQ ABİDƏLƏRİN TƏDQIQI**

mövzusunda

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
TEZİSLƏRİ**

14 may 2026-cı il
Bakı Dövlət Universiteti

Tanınmış şərqşünas alim, Əsmətxanım Məmmədovanın 85 illik yubileyinə həsr olunmuş "Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələrində ortaq abidələrin tədqiqi" mövzusunda Respublika elmi konfransının tezisləri. 14 may 2026-cı il, Bakı Dövlət Universiteti. Bakı: BDU Nəşr Evi, 2026. – 272 səh.

ISBN: 978-9952-588-84-2

© Bakı Dövlət Universiteti, 2026

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Aydan Xəndan

Bakı Dövlət Universitetinin (BDU)
Şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı

Sədr müavini:

Nigar İsmayılzadə

BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin
elmi işlər üzrə dekan müavini

Üzvlər:

Tərlan Məlikov

BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin
tədris işləri üzrə dekan müavini

Əli Babayev

BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin sosial
məsələlər və tələbələrle iş üzrə dekan müavini

Əfsanə Quliyeva

BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının
baş müəllimi

Amalya Paşayeva

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı
kafedrasının baş müəllimi

Eldost İbrahimov

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı
kafedrasının müəllimi

PROQRAM KOMİTƏSİ

Sədr:

Rafael Hüseynov

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin müavini, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru, BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının professoru

Üzvlər:

Jalə Əliyeva

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Ailə, qadın və uşaq məsələləri komitəsinin sədrinin müavini, BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının professoru

Əsgər Rəsulov

BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının professoru, Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsinin rəisi

Rüfət Rüstəmov

BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının müdiri

Mehdi Kazımov

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri

Vüqar Qaradağlı

BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının müdiri

Oqtay Cəlilbəyli

BDU-nun Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri

Nəsrulla Məmmədov

BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının professoru

Aida Qasımova

BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının professoru

Kəmalə Əhmədova

BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının dosenti

Bənövşə Hacıyeva

BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının dosenti

Bilqeyis Quliyeva

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

Ellada Məmmədova

BDU-nun Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi

Heybət Heybətov

BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının dosenti

Cavanşir Məmmədzadə

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi

Leyla Məmmədova

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi

Lalə Əliyeva

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

Sevinc Bayramova

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

Günay Verdiyeva

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsinin müdiri

Elə bu faktın özü ictimai fəaliyyətlə ailə tərbiyəsinin vəhdət təşkil etdiyini nümayiş etdirən mühüm nümunədir.

Nəticə etibarilə, "Kamillik Cəmiyyəti" İctimai Birliyinin fəaliyyəti Azərbaycanı cəmiyyətinin inkişafı, sosial həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi və milli-mənəvi dəyərlərin qorunması baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Birliyin təsisçisi və prezidenti Əsmətxanım Məmmədovanın çoxşaxəli fəaliyyəti isə elmi düşüncə, vətəndaş məsuliyyəti və humanizm prinsiplərinin uğurlu sintezini əks etdirən nümunə kimi Azərbaycan ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutur.

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVANIN TƏDQİQLƏRİNDƏ

Allahverdiyeva Zəhra

AMEA-nın N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Nizami Gəncəvi "Xəmsə" sinə daxil olan poemaların və şairin lirikasının lingvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi kimi mürəkkəb bir problemin həlli əsrlərlə Azərbaycan, eləcə də Avropa, fars, rus şərqşünaslığını daim düşündürən bir məsələ olsa da, XX əsrin ikinci yarısına qədər bu işə girişməyə kimsə cürət etməmişdir. Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi Əsmətxanım Məmmədova bu ağır işi öz öhdəsinə götürərək, Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin lingvistik xüsusiyyətləri üzərində uzun illər boyu tədqiqatlar aparan ustad tədqiqatçıdır. Alimin apardığı elmi araşdırmalar dünya nizamişünaslığı miqyasında ilk və yeganə fundamental iş olmaqla, son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Öncə onu qeyd etmək vacibdir ki, XIV əsrdən başlayaraq Hindistan, İran, Türkiyə, Pakistan, Rusiya, Azərbaycan və başqa ölkələrdə Nizami Gəncəvi əsərlərinə şərhlər yazan müəlliflərin əksəriyyəti öz dövrlərinin dilçi-alimləri olsalar da, şərh və lüğətlərdə yalnız Nizami leksikasının semantik məzmununu öyrənməyə, xüsusən Quran ayələrindən alınma iqtibas, yaxud təlimləri izah etməyə, poetik məna və fiqurları açıqlamağa, yaxud həmin misraların sonrakı poeziyada təsirini öyrənməyə daha çox üstünlük vermişlər. Ümumiyyətlə, ərəb dilçiliyinə nisbətən xeyli sonralar yaranan fars lingvistikası elmində şərhçilik, lüğətçilik və poetika sənətinin öyrənilməsinə daha çox diqqət verildiyi üçün Nizami Gəncəvi əsərləri üzərində fonoloji, morfoloji, sintaktik təhlillər, şairin zəngin dil xəzinəsinin qrammatik quruluşu və yazı semantikasi üzərində lingvistik araşdırmalar aparılmamışdır. Məsələn, XIV əsrdə Nizami Gəncəvi beytlərinin məşhur şərhçilərindən Məhəmməd bin Qivami bin Rüstəm əl-Bəlxinin "Bəhr əl-fəzayel fi mə-

nafə'ül-əfazel" (Fazillər dənizinin fəzilətlərinin faydası) lüğətində Nizaminin: "Ğəmze-ye nəsrin nə ze bad-e səba, Əz əsər-e loṭf-e to şod tutiya" - Nəsrin gülünün qəmzəsi badi-səbadan deyil, Sənin lütfünün təsirindən tutiyaya çevrilir - beytinin poetik və fəlsəfi mənasını şərh edir, həmçinin bu beytdən bəhrələnərək, Əmir Xosrov Dəhləvinin də: "Nəsrin gülü, bəlkə də badi-səbadan deyil, sənin lütfündən açılmışdır" məzmunlu bir beyt yazdığını söyləyir və bununla da beytin şərhini bitir.

XIX əsrdən üzübəri dünya və Azərbaycan şərqşünaslığı miqyasında Nizami Gəncəvinin lirikası və poemalarının nəşri, tərcümə və tədqiqi zamanı izahlar və açıqlamalar - söz və ifadələrin lüğəvi mənalari və beytlərin şərh, leksik-poetik və onomastik-üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində əməyi olan çoxlu sayda müəlliflər vardır. Bununla belə, Nizami Gəncəvi əsərlərinin dil xüsusiyyətləri indiyədək yalnız poetika sənətinin predmeti olaraq tədqiqata cəlb olunmuşdur və tam məsuliyyətlə demək olar ki, dünya şərqşünaslığının tarixində Nizami Gəncəvi əsərlərinin linqvistik özəllikləri öyrənilməmişdir. Son dövrlərdə mərhum şərqşünas alim Mənzərə Məmmədovanın "Nizami dilinin leksik üslubu: "İskəndərnamə" əsəri üzrə" ikicildlik izahlı lüğət səciyyəli əsəri istisna olmaqla, demək olar ki, bu sahədə mühüm bir boşluq var idi. İndiyədək Nizami Gəncəvinin zəngin dil xəzinəsinin fonetikasi, qrammatikasi və yazı semantikasi üzərində linqvistik araşdırmalar aparılmamışdır. Halbuki orta əsrlərdə təzkirə müəlliflərinin bir çoxu klassik Azərbaycan üslubunun fərqləndiyini və bu tərzin novatorluğunu qeyd etmişlər. Təsədüfi deyildir ki, Əmin Əhməd Razi "Həft iqlim" təzkirəsində: "Xaqani – söz ixtiraçısıdır və onun kəlam tərzı xüsusiədir. Ondən öncə nəsihət metodunu (didaktik janrı – Z.A.) belə səviyyəyə çatdıran olmamış və belə sənət əsərləri yaradan olmamışdır", – söyləyəndən sonra haqqında bu beytləri yazmışdır:

بسیار سخن بدین خلوت

گفتند و ندارد این طراوت

هر بیتی از و چو رشته دُر

از عیب تهی و از هنر پُر

(امین احمد رازی، تعلیقات و حواشی سید محمد رضا طاهری "حسرت"، جلد سوم، سروش،

تهران، 1378، ص. 1447)

Bu şirinlikdə çoxlu sözlər

Demişlər və bu tərəvətdə olmamışdır.

Onun hər bir beyti dürr düzümü kimi –

Eybsiz və hünərlə (sənətlə) doludur.

Azərbaycan ədəbi məktəbinin rol və əhəmiyyətinin adekvat izah olunması, bu məktəbin əsas funksional xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin

yaradıcılığı fonunda araşdırılması vacib şərtlərdən biridir. Hələ keçən əsrdə Y.E.Bertels VII əsrdən başlayaraq ərəbdilli şairlər daxil olmaqla, XI-XII əsrlərdə Qafqazda, Yaxın və Orta Şərq regionunda mühüm təsir gücünə malik olmuş Azərbaycan ədəbi məktəbinə xas şairlərin, o cümlədən Qətran Təbrizi, Əbül-Əla Gəncəvi, İzzəddin Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və başqa şairlərin fəaliyyəti üzərində iş aparmış və öz elmi nəticələrini beş tezis əsasında qruplaşdırmış və Azərbaycan şairlərinin poeziyasının əsas xarakterik cəhətlərini – onların üslub ümumiliyini müəyyənləşdirmişdir (Бертельс Е. Низами и Фузали. Москва, с.19-25). Bu baxımdan, görkəmli şərqşünas alim Əsmətxanım Bəyəhməd qızı Məmmədovanın “Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqlər” adlı monoqrafiyası dünya elmi miqyasında aparılan ilk fundamental tədqiqat işidir. Alimin uzun illər çəkdiyi zəhmətin bəhrəsi olan bu əsərdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan poeziya məktəbinin dil özəllikləri, fərqli cəhətləri, Nizami Gəncəvinin poeziya dilinin nəzəri aspektləri – dilin fonologiyası, sözün fonetik tərkibi, Nizami dilinə xas diqraflar (iki samitin birləşməsi), omoqraflar (yazılışı eyni, lakin vurğu ilə fərqlənən sözlər), omofonlar (tələffüzü eyni, lakin yazılış və mənaları fərqli olan sözlər), tabeli mürəkkəb cümlələrin, xüsusən şərt budaq və qarşılıqlı-güzəşt budaq cümlələrinin şairin dilində Azərbaycan türkcəsinin strukturuna uyğunlaşdırılması elmi şəkildə təhlil olunur və XII əsrin tarixi-mədəni şəraitində farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubunu zirvəyə qaldıran Nizami dühasının böyüklüyü göstərilir. Alimin öz tədqiqatında Azərbaycan poeziya məktəbi üslubunun fərqli cəhətlərini qabartması təsadüfi deyildir. Çünki müasir şərqşünaslıq elmində bu məsələnin öyrənilməsində bəzi boşluqlar hələ də qalmaqdadır. Belə ki, bəzi alimlər tərəfindən ədəbi təsir problemləri ilə poetik üslub, səbk məsələləri qarışdırılır. Bəzən Nizaminin poetik irsinin özəllikləri həmin dövrdə öz təsdiqini tapmış ədəbi məktəblərlə əlaqəli şəkildə deyil, ayrı-ayrı fərdi üslublu şairlərin davamçısı fonunda öyrənilir və şairin yaradıcılığının Azərbaycan səbkindən ayrı salınması kimi yanlış mövqeyə yol açır. Məsələn, təəssüf ki, indiyədək “ədəbi təsir” və “tərz, üslub” problemlərinin fərqiini çözmə bilməyən araşdırmaçılar vardır. Bu baxımdan, Əsmətxanım ustadın araşdırmaları yanlış mövqedə olanlara bir tutarlı cavabdır.

Əsmətxanım Məmmədovanın “Xəmsə” məsnəviləri üzrə fonetik-qrafik hadisələrin öyrənilməsi nizamişünaslığın mətnşünaslıq sahəsinin inkişafına yeni bir töhfədir. Burada alim indiyədək dilçilik sahəsində tam izah edilməmiş dil hadisələrini doğuran səs dəyişikliklərini tədqiq edir. Fars dilində diqrafların tələffüzü zamanı fonetik səs dəyişikliklərinin baş verməsi və bu hadisənin Nizami yaradıcılığında özünəməxsus şəkildə əks olunmasının öyrənilməsi müəyyən za-

man kəsiyində ərəb-fars tələffüzlərinə məruz qalan türk sözlərinin, o cümlədən coğrafi-tarixi məkanlarımızın adlarının düzgün müəyyənləşdirilməsində dəqiq elmi izahlara yollar açır. Əsmətxanım Məmmədova tərəfindən Nizami “Xəmsə” sində diqrafların ikili oxunuşu hadisəsinin elmi izahı şəxsən mənə bir araşdırıcı olaraq bir çox mühüm məsələlərin həllində əminliklə fikir söyləməyə yardımcı oldu. Məsələn, məlumdur ki, orta əsrlərdə tarixi və ədəbi mənbələrimizdə yer alan “Ərmən” sözü türk toponimidir və bu sözün ilkin qədim variantları “Ağvan-Alban” formasında mövcud olmuşdur. Zaman-zaman ərəb-fars tələffüzlərinə məruz qalaraq yazılışda türk mənşəli “Ağvan-Alban” sözlərindəki qoşa samitlərin – ğv, lb-diqraflarının sonrakı dövrlərdə dəyişikliyə uğrayaraq, -rm-diqrafi formasına salınması ilə əlaqədar, bu toponim “Ərmən” formasını almışdır. Qeyd etməliyəm ki, vaxtilə məşhur şərqşünas - tarixçi alim Səid Nəfisi də “Azərbaycanın Aran vilayətinin adının qədim Alban tayfasının adı ilə bağlı olduğunu” söyləmiş və bu adda olan qoşa samitlərin yazılışının dəyişikliyə uğradığını qeyd edərək yazmışdır: “Əvvəllər bu yerin adı “Albanu”, daha sonra isə “Ərbənu” şəklində yazılmışdır. Amma Sasanilər bu adı Aran şəklində yazmışlar...Orbelian Stefannos “Sünik tarixi” kitabında bu kəlməni “Ərhan” şəklində vermişdir” (Səid Nəfisi, Divan-e qəsayid o ğəzəliyyat-e Nezami Gəncəvi, Entəşarat-e Foruği, çap-e pəncom, h.ş.1362, s. 34).

Əsmətxanım Məmmədova ilk dəfə olaraq fonetik məhdudiyyət, fonem dəyişikliyi qanununu Nizami Gəncəvi əsərlərinə tətbiq etməklə, “Xəmsə” də geniş yayılmış fonetik hadisələri izləməyə nail olmuşdur. Onun tədqiqatları göstərir ki, Nizami əsərlərində mövcud olan bir sıra fonetik dəyişmələr fars dilinə məxsus olan fonetik məhdudiyyət səbəbindən baş vermişdir. O, fars dilində fonetik məhdudiyyət qanunun mövcud olduğunu nəzərə alaraq, dildə assimilyasiya, eliziya, dissimilyasiya, proteza, metateza kimi çoxsaylı hadisələri araşdıran Əsmətxanım Məmmədovanın bu kitabında ilk dəfə olaraq Nizami Gəncəvinin əsərlərinin dil bazasında fonetik qısaltmalar və fonem çevrilmələr geniş tədqiqata cəlb olunur. İsim, sifət, say, əvəzlilik, fellər, bağlayıcılar və dil strukturunun başqa komponentlərində təxfif - söz həcmnin dəyişməsi, tətvil – fonemlərin uzadılması və yaxud başqa fonemlə əvəz olunması, təğyir - metateza – yer dəyişmə, fonetik həcmi dəyişmə də, mənası sabit qalan leksemlərin və sair fonetik hadisələrin öyrənilməsi nizamişünaslıqda həll olunmamış bir sıra problemlərin çözülməsinə imkanlar açır.

Müasir rəqəmsal resursların inkişafı dövründə orta əsr mənbələrinin, o cümlədən Nizami əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin dəqiq və dürüst tərtib olunmasında şairin dil ehtiyatlarının geniş tədqiqinə mühüm ehtiyac vardır. Fars dilində Nizami modelinin müəyyənləşdirilməsi, onun yaradıcılığında həmçinin

türk dilinə məxsus sintaqmatik (dildə söz birləşməsi qayda-qanunu) və paradiqmatik (sözlərin seçilməsi və qoşma formaları) özəlliklərinin üzə çıxarılması, Nizami əsərlərinin dilinin sadə izahlar sistemi deyil, bütöv bir türk-müsəlman mədəniyyətini əks etdirən dil sistemi olduğunun sübut olunması ustad tədqiqatçı Əsmətxanım Məmmədovanın araşdırmalarının əsas məziyyətlərindən biridir.

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA: MÜASİR TƏHSİL VƏ ELMİ-METODOLOJİ YANAŞMALAR

Gözəlova Röya

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

Əsmətxanım Məmmədova Azərbaycan elmi düşüncəsində mühüm yer tutan tədqiqatçılardan biri kimi səciyyələndirilir. Onun elmi fəaliyyəti ədəbiyyatşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq və pedaqoji nəzəriyyələrin kəsişməsində formalaşmışdır. Bu çoxşaxəli yanaşma alimin elmi dünyagörüşünün genişliyini və müxtəlif sahələr arasında əlaqələri dərinlən dərk etdiyini göstərir. Tədqiqatları nəzəri konsepsiyalarla praktik tətbiq mexanizmlərini uzlaşdıraraq müasir elmi metodologiyanın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq akademik platformalarda dərc olunmuş işləri onun elmi nüfuzunun göstəricisi kimi çıxış edir və onun tədqiqatlarının yalnız milli deyil, global səviyyədə də aktuallığını təsdiqləyir.

Məmmədovanın pedaqoji istiqamətdə fəaliyyəti müasir təhsil modellərinin formalaşmasına mühüm töhfələr vermişdir. Onun hazırladığı metodik vəsaitlər və dərs materialları təkcə nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, həm də tələbələrdə tənqidi və analitik düşünmə bacarıqlarının inkişafını stimullaşdırır. Bu vəsaitlərdə müasir tədris texnologiyalarının tətbiqi, interaktiv metodların istifadəsi və tələbəyönümlü yanaşma əsas yer tutur. Bu baxımdan, onun fəaliyyəti nəzəri biliklərin praktik müstəvidə reallaşdırılması ilə xarakterizə olunur və təhsil prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Alimin metodoloji baxışları interdisiplinar yanaşmaya əsaslanır. O, müxtəlif humanitar sahələri inteqrasiya edərək kompleks tədqiqat modeli formalaşdırmışdır. Bu model müxtəlif elmi istiqamətlərin qarşılıqlı təsirini nəzərə almağa və daha obyektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir. "Azərbaycan qadın yazıçılarının mədəni identitet analizi" mövzusunda apardığı araşdırma bu yanaşmanın konseptual nümunəsi hesab oluna bilər. Bu çərçivədə müqayisəli və analitik metodların tətbiqi tədqiqat nəticələrinin elmi əsaslılığını artırır, həmçinin